

Lietuvos meno kūrėjų asociacija

Apie sovietmečio Lietuvą, savaimią visuomenę ir Sąjūdį

2012-06-05

ŽURNALAS: KNYGŲ AIDAI

TEMA: RECENZIJOS

AUTORIUS: Kęstutis K. Girnius

DATA: 2012-06

Sąjūdžio ištakų beieškant:

Nepaklusniųjų tinklaveikos galia,

mokslinės redaktorės Ainė Ramonaitė,

Jūratė Kavaliauskaitė,

[autoriai Kęstutis Bartkevičius, Rytis Bulota,

Justinas Dementavičius, Vilius Ivanauskas,

Algimantas Jankauskas, Jūratė Kavaliauskaitė,

Liutauras Kraniauskas, Salvijus Kulevičius,

Živilė Mikailienė, Ainė Ramonaitė, Aurimas Švedas],

Vilnius: Baltos lankos, 2011, 440 p., 1000 egz., iliustr.

Dailininkas Zigmantas Butautis

Ainės Ramonaitės ir Jūratės Kavaliauskaitės redaguota knyga *Sąjūdžio ištakų beieškant: Nepaklusniųjų tinklaveikos galia* yra svarbi, daug privalumų turinti knyga. Leisiu kitiems detaliau aptarti jos turinį ir pabrėžti jos neabejotinus laimėjimus. Mano pastabos bus kritiškos, tad iš anksto atsiprašau už jų vienašališkumą.

Hipotezė

Autorių prieiga yra labiau sociologinė negu politologinė. Pagrindinis dėmesys skiriamas vėlyvojo sovietmečio Lietuvos aptarimui. Politinės aplinkybės ir geopolitiniai veiksniai, sudarę sąlygas Sąjūdžio atsiradimui, nustumiami į antrą planą, nes jie „jau

plačiai ištyrinėti“ (p. 13). Knyga yra kolektyvinis darbas. Nors knygos redaktorės parašė teorines dalis, jos kartu su kitais autoriais detaliau svarstė įvairius savaimios visuomenės tinklus bei Sąjūdžio kūrimąsi specifinėse Lietuvos vietovėse. Kiti autoriai yra Aurimas Švedas, Živilė Mikailienė, Algimantas Jankauskas, Salvijus Kulevičius, Justinas Dementavičius, Kęstutis Bartkevičius, Rytis Bulota, Liutauras Kraniauskas, Vilius Ivanauskas, kuris parašė net du skyrius. Atskiri knygos skyriai nagrinėja katalikų pogrindžio ir etnokultūrininkų ryšius, hipius ir roko mėgėjus, menininkų ir mokslininkų ratelius, filosofus, paveldosaugininkus ir žaliuosius. Itin daug dėmesio skiriama Iniciatyvinės grupės kūrimo aplinkybėms. Atskirai nagrinėjamas Sąjūdžio steigimas Kaune ir Klaipėdoje, taip pat Ukmergėje, Kuršėnuose, Pasvalyje.

Skyrių kokybė yra neišvengiamai nevienoda, autorių gebėjimai yra tokie, kokie yra. Bet knygos sudarytojai privalėjo griežčiau redaguoti tekstus. Vieni skyriai yra vos 20 puslapių, kiti per 50. Tekstai apie muzikos mėgėjus ir žaliuosius paskęsta smulkmenų sraute ir be reikalo prailgina ir taip ilgą knygą (420 smulkaus šrifto puslapių, apie 600 normalaus dydžio). Neapsieita ir be hagiografijos, antai hipiai maištavę prieš bedvasį visuomenės gyvenimą (p. 62), o rokas skelbęs emancipaciją (p. 96). Kažkodėl 1988 m. Roko maršas pristatomas labai lakoniškai. Salvijaus Kulevičiaus straipsnis apie paveldosaugos judėjimą glaustai atpasakoja jo ištakas, be romantizavimo nagrinėja vystymąsi, kaip jis tapo „terpe, palankia susikaupusioms nuoskaudoms išlieti ir bent metaforiškai iškloti tai, ką išties manai“ (p. 188).

Didžiausias knygos privalumas yra tai, kad joje įtikinamai parodoma, jog Lietuvos visuomenė buvo įvairesnė ir įdomesnė negu paprastai vaizduojama(si). Nagrinėjami reiškiniai ir žmonės, kurie dažnai apeinami politikų ir istorijų analizėse. Autoriai pažymi, kad aprašant šį laikotarpį, dažnai užmirštama, jog greta privataus gyvenimo ir oficiozinių viešųjų institutų būta ir kitų socialumo formų ir erdvių. Visuomenės nesudarė vien izoliuoti, vieniši individai, besigrumiantys su visagale valstybe ar jos aprobuotomis organizacijomis. Egzistavo tai, ką autoriai vadina *savaimia visuomene*, kuri aprėpė visas savarankiškas saviorganizacijos formas, kylančias iš apačios, išreiškiančias troškimą gyventi savaip, o ne kaip reikalauja ideologinė valstybės sistema. Tai gyvenimas, atsiribojant nuo valstybės. Išvardijamos net keturios savaimios visuomenės tinklų rūšys, keturios laisvės salos: (i) atvira opozicija, ką Antanas Terleckas vadintų rezistencija, (ii) pogrindinė erdvė, kurioje reiškesi Eucharistijos bičiuliai ir savilaidos tinklai, (iii) neformali nesisteminė erdvė, kuriai priklausė ir jaunimo subkultūros, ir asmeniniai inteligentų būreliai bei salonai, (iv) legali nesisteminė erdvė, kuri aprėpė ne tik etnokultūrininkus, žaliuosius, bet ir akademinius klubus bei draugijas (p. 274–279). Išskirtinis dėmesys skiriamas pastarosioms dviem grupėms. Rezistentams ir pogrindininkams suteikiamas statistų vaidmuo, jie įtraukiami į siužetą, kai reikia spręsti tai, ką vadinu gelmės problema. Pagrindinė autorių tezė: Sąjūdžiui atsirasti buvo reikalingi savaimios visuomenės tinklai, kurie buvo palankiausia dirva bręsti režimo opozicijai (p. 25).

Vienais atžvilgiais autorių tezė yra ambicinga, kitais gana kukli. Autoriai atsiriboją nuo tradicinių mėginimų Sąjūdžio kūrimą sieti su (a) laisvės kovų tradicija arba su (b) tautinio sąmoningumo ar lietuviško nacionalizmo išraiškomis ir tąsa. Duodama suprasti, kad siūlomas gerokai skirtingas įvykių aiškinimas. Šis atribojimas nuo ankstesnių aiškinimų nėra ir negali būti absoliutus, nes reikia paaiškinti, kaip savaimi visuomenė ilgainiui įgijo politinį atspalvį. Autoriai siūlo žiūrėti į Sąjūdžio istoriją

(tiksliau tariant, jos priešistoriją ar steigimo istoriją) kaip į antitotalitarizmo, o ne valstybingumo ar kovos su imperija istoriją. Ši prieiga turi privalumų. Buka sovietinė sistema, jos melai, smulkūs nurodinėjimai iš viršaus, cenzūra beveik automatiškai skatino nepasitenkimą ir norą gyventi savaip. Istorikai, pavyzdžiui, Sheila Fitzpatrick, teigia, kad ir gūdžiausiais Stalino teroro metais žmonės ne vien pasyviai prisitaikė prie padėties ir viešai demonstravo paklusnumą, bet ir skeptiškai vertino valdžios pasisakymus bei politiką („ir tai praeis“), pabrėždavo skirtumą tarp „mūsų“ ir „jų“. Teroro metais buvo labai ribotos sąlygos tinklams, išskyrus „blatinius“, plėtotis, tačiau tinklų kūrimui tinkamas mentalitetas iš dalies jau egzistavo¹. Atšilimo metais sąlygos kurti totalitarizmo teorijos šalininkų nuolat minimą ir ižiūrimą „barakų“ visuomenę buvo dar mažiau palankios. Ilgainiui sovietų valdžia neteikė pirmenybės šiam siekiui, nes suprato, kad seniai išblėso pirmųjų dešimtmečių entuziazmas, be kurio toks ultramobilizavimas buvo pasmerktas žlugti. Veikiau ji tenkinosi nustatydamai aiškias ribas ar raudonąsias linijas ir bausdama tuos, kurie jas peržengė, pavyzdžiui, užsiimdami politine veikla, viešai kritikuodami valdžią, platindami pogrindžio spaudą ir t. t. Šių priemonių pakako pageidaujamai drausmei užtikrinti.

Kitais atžvilgiais autorių tezė nestebina. Jeigu kaip Cezaris Galiją, Lietuvos visuomenę mes suskirstytume į tris dalis – pagrindinę/disidentinę, savaimią ir sovietinę, – tai savaimi visuomenė būtų vienintelė rimta kandidatė Sąjūdžiui brandinti. Disidentų ir pagrindininkų buvo per mažai, kad jie galėtų mobilizuoti visuomenę, o jų mintys Sąjūdžio steigimo išvakarėse buvo perdėm svetimos platiems visuomenės sluoksniams. Autorių minimi oficialūs, valstybės remiami tinklai irgi negalėjo sukelti Sąjūdžio. Iš dalies dėl to, kad nomenklatūra ir valdžios pateptieji, nepaisant visų vėlesnių komunistų vadovų pasakojimų, įaugo į sovietinę sistemą ir ja tikėjo, laikė savo, perėmė jos mentalitetą ir mąstymo kategorijas. Reikia prisiminti nuoširdų Algirdo Brazausko pasisakymą, išsakytą 1990 m. sausio 24 d. (mėnesį po LKP atsiskyrimo nuo TSKP ir pusantro mėnesio prieš Nepriklausomybės paskelbimą): „Mes viską vertiname tik vienu požiūriu: kad tik lietuviai tarnautų Lietuvoje ir – lauk okupacinę kariuomenę. Atsakykite man į paprastą klausimą – o kas gi gins Lietuvą?..“ Šis Brazausko *cri de coeur* atskleidė daugelio LKP veikėjų sovietinio mąstymo sukaustytą pasaulio supratimą, dėl kurio jie negebėjo įsivaizduoti radikaliai kitos Lietuvos bent iki 1988 m. pabaigos. Oficialieji tinklai negalėjo brandinti Sąjūdžio ir dėl to, kad autoriai į savaimios visuomenės gretas įrikiuoja beveik visus nors kiek savarankiškumo rodančius individus ir organizacijas, net jei tie žmonės buvo kompartijos nariai ar partijos kuruojami vienetai, kaip, pavyzdžiui, *Lietuvos pionieriaus* redakcija. Ne vienas Sąjūdžio iniciatyvinės grupės narys, pavyzdžiui, rašytojas Vytautas Petkevičius, priklausė, Algirdo Patacko vaizdingais žodžiais tariant, nomenklatūros šlėktai. Pabrėžiant jų ryšius su nepartiniais, jie priskiriami prie savaimios visuomenės, nors nemažiau bendravo su šlėktele.

Visada galima skirtingai pjaustyti conceptualinį pyragą, kitaip padalyti Lietuvos visuomenę, pavyzdžiui, ją suskirstyti į keturias grupes – disidentinę, savaimią, nomenklatūrinę ir pasyviają/savyje užsisklendusiąją. Bet ir šiuo atveju savaimi visuomenė liktų vienintelė rimta kandidatė. Savaimiai visuomenei būnant „nesovietinei“ visuomenei (p. 406) ir nesant aiškesnių savaimios visuomenės priklausymo kriterijų, neabejotina, kad joje, o ne sovietinėje visuomenėje, bręs opozicija. Pagrindinei tezei gresia pavojus tapti banalia, beveik tautologine tiesa. Tai nemenkina atlikto darbo, bet tik rodo, kad hipotezė prastai formuluota.

Savaimi visuomenė buvo būtina, bet ne pakankama sąlyga Sąjūdžiui atsirasti, ir gal net ne svarbiausia būtina sąlyga. Būtinų sąlygų gali būti daug, jos gali ilgai egzistuoti, nesukeldamos įvykių ar reiškinių, kuriuos siekiama išaiškinti. Svarbiau, bet ir sunkiau, nurodyti pakankamas sąlygas, jei jų iš vis būta. Žvelgiant į klausimą šiek tiek kitu kampu, galima savaimią visuomenę laikyti Sąjūdžio atsiradimo prielaida. Tuo atveju reikia klausti, kokios buvo kitos prielaidos, kokie veiksmai paspartino vyksmą ir pavertė tikrove tai, kas iki tol buvo tik galima ir tikėtina.

Savaimi visuomenė vienu ar kitu pavidalu egzistavo 20 ar 30 metų. 1986 m. Lietuvoje buvo ramu, gerokai ramiau negu 1972–1974 m., kai Romas Kalanta susidegino, o valdžia ėmėsi priemonių prieš *Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos* leidėjus ir kai kuriuos žygeivius. Ir ramiau negu 1979–1980 m., kai disidentinis judėjimas įgijo aiškesnę politinį matmenį, kai buvo paskelbtas 45 pabaltijiečių memorandumas dėl Molotovo-Ribbentropo pakto ir intelektualai pirmą kartą pradėjo leisti pogrindžio leidinius – *Alma mater* ir *Perspektyvas*. KGB sėkmingai griebėsi represijų, užgniauzdama naujo pasipriešinimo daigus. 1988 m. prasidėjo tautos atbudimas/sukilimas. Kas pakito per tuos dvejus metus? Kaip ir kodėl dešimtmečius politiškai pasyvi visuomenė staiga politizavosi ir metė iššūkį valdžiai? Kokios buvo tos sąlygos, kurios tuo metu atsirado ar subrendo ir dėl kurių taip radikaliai pakito Lietuvos visuomenės veidas? Suprantu autorių nenorą vėl nagrinėti „jau plačiai ištyrinėtas“ politines ir geopolitines aplinkybes, bet be tos analizės lieka neaišku, kaip politiškai paklusni 1986 m. Lietuva pavirto 1988 m. maištininke. Be tokios analizės aiškiau nenustatysi savaimios visuomenės vaidmens.

Lietuva buvo sudėtinė Sovietų Sąjungos dalis, o ne hermetiškai uždara visuomenė. Panašūs procesai vyko kitur – kitose Baltijos šalyse, Ukrainoje, Užkaukazėje. Jei Sąjūdis būtų buvęs *sui generis* reiškinys, tai reiktų klausti, kuo Lietuva skyrėsi nuo kitų respublikų, kokios Lietuvos sąlygos ir kokie visuomenės ypatumai skatino ir nulėmė politinį atbudimą. Bet sąjūdžių ar liaudies frontų atsirado daugelyje respublikų, kur ne kur net anksčiau negu Lietuvoje. Manant, kad lyginamieji tyrimai parodytų, jog visose respublikose susiformavo panašios savaimios visuomenės, kurios turėjo potencialą telkti ir išjudinti žmones, pirmiausia reiktų klausti, ar buvo bendrų visų respublikų savaimias visuomenes veikiančių ir išjudinančių priežasčių ar išorės stimulų. Negalima neminėti Michailo Gorbačiovo perestrojkos, partijos vidaus nesutarimų, Maskvos inteligentų veiklos. Ilgainiui Lietuva išsiskyrė tuo, kad laisvėjimo procesai buvo greitesni ir gilesni. Tad reikia klausti, ar šį išskirtinumą lėmė Lietuvos savaimios visuomenės ypatybės, ar kitokie priešsąjūdinei savaimiai visuomenei nebūdingi veiksniai, pradėję reikštis laisvėjimui įgijus pagreitį. Bet tai yra kitų knygų ir straipsnių klausimas.

Savaimi visuomenė ir gelmės problema

Hipiai ir roko mėgėjai, katalikai pogrindininkai ir Eucharistijos bičiuliai, poetai ir filosofai, žygeiviai ir etnokultūrininkai, gamtosaugininkai ir žalieji, „Neringos“ kavinėje susirinkusi kultūros grietinėlė ir slėpingas Strazdelio universitetas – visi priklausė savaimiai visuomenei, tai gerajai žemei, kurioje sudygo ir užaugo pokyčių troškimas. Kaip tiksliau apibūdinti jos santykius su valdžia? Autoriai siūlo įvairius apibrėžimus. Knygos pavadinime minimi „nepaklusnieji“. Kitur rašoma apie oponentavimą ir „atotrūkį nuo vyraujančios ideologijos“ (p. 99). Tai ne tas pats. Gali atitrūkti netapęs

nepaklusniu, o nepaklusnieji ne visada oponuoja. Atsiribojimą nuo ideologijos, ko gero, dažniau skatino jos pilkas nuobodulys negu idėjinis atgrasumas, tad buvo tenkinamasi nusigrėžimu, o ne mėginimu priešintis. KGB rašytojus vadino „konstruktyvios opozicijos šalininkais“. Knygoje tai laikoma „institucinėje aplinkoje (o ne pogrindyje) susiformavusiu priešišku elementu“. Bet opozicija – ne priešas, o konstruktyvi opozicija – tai savieji su geravališkai skirtinga nuomone. Konstruktyvios opozicijos sutapatinimą su priešu arba perkrikštijimą reikia pagrįsti, ne tik konstatuoti. Įdomu, ką pasakytų KGB dokumentai, kuriuose vertinami savaimios visuomenės veikėjai bei grupės. Kurie iš jų laikomi nepaklusniaisiais, priešais, konstruktyvios opozicijos šalininkais, kurie tokiais nereikšmingais, kad jie net nepateko į saugumo akiratį? Tai, kad autoriai netikrino archyvų, yra nemažas knygos trūkumas.

Stabtelėkime prie „nepaklusniųjų“ sąvokos ir Václavo Havelo gyvenimo tiesoje ar gyventi tiesa sampratos. Havelas mini daržovių pardavėją, kuris vykdo valdžios reikalavimą ir iškabina šūkį – *Viso pasaulio proletarai, vienykitės!* Iškabindamas plakata jis valdžiai praneša, kad jai paklūsta ir turėtų būti paliktas ramybėje. Jei valdžia įsakytų iškabinti plakata, kuriame rašoma – *Esu įbaugintas, tad esu klusnus be išlygų*, – tai jis piktintųsi dėl tokio jį žeminančio plakato, nors plakatas tik atkreipia dėmesį į tai, ką jis daro iškabindamas pirmąjį plakata ir vykdydamas kitus nurodymus. Jei daržovių pardavėjas atsisakytų iškabinti plakata, nedalyvautų rinkimų farsuose, viešai sakytų ką galvoja, tai jis greitai nukentėtų, bet visiems parodytų, kad galima gyventi tiesa. Savo veiksmais jis mestų iššūkį visai melu pagrįstai santvarkai.

Tarkime, kad daržovių pardavėjas mėgsta roką, šoka tautinius šokius, net gana elegantiškai, kiekvienas Jonines praleidžia ieškodamas paparčio žiedo, ir daro visa, ko reikalauja tyriausios tautos tradicijos. Ar jis gyvena tiesoje? Ne. Ar jis vienas iš nepaklusniųjų? Taip. Ką tai pasako? Daug. Tarp kita ko, kad yra skirtingi nepaklusnumo lygiai, kad žmogus gali būti paklusnus ir nepaklusnus, maištininkas smulkiuose reikaluose, drausmingas didžiuosiuose. Ką galima pasakyti apie Lietuvos nepaklusniosius? Ar svarbiais klausimais jie elgėsi taip, kaip valdžia norėjo ar nurodė? Ar jie metė iššūkių kompartijai, rašė pogrindžio spaudai, pasirašė kitamanį palaikantį pareiškimą, gynė tikinčiųjų teises, ėjo į kitamanių teismus, kaip kad darė akademikas Andrejus Sacharovas atvykdamas į Vilnių palaikyti teisiamą Sergejų Kovaliovą? Ar jie priešinosi cenzūrai, ar atsisakė postų, kai pareigos nesiderino su sąžinės reikalavimais? Ar savaimios visuomenės nariai būtų atsisakę iškabinti plakata? Manau, kad atsakymas yra vienareikšmis. Lietuvos nepaklusnieji neperžengė raudonųjų valdžios linijų. Savaimi visuomenė neišugdė lietuviškos *Charta 77*, akademiko Sacharovo, lenkų Adamo Michniko ir Jaceko Kurano, net Ukrainos Ivano Dzubos ir Viačeslavo Čiornovilo.

Panašias į Havelo mintis reiškia Algirdas Patackas: „reikėjo rinktis: arba eiti į melo kultūrą, arba į ją neiti. Ir ką tuomet daryti? Jeigu eini, tenka meluoti, jei neini, negali pasireikšti, viską tik savyje gali nešiotis, nes esi labai suvaržytas. Lieki nemelavęs, bet lieki neišibūtinęs“. Patackas pažymi, kad žmonės nebūdavo areštuoti už kokią pagautą straipsnelį, KGB stverdavo tik tada, kai suprasdavo, kad žmogus nenusileis, yra pasiryžęs eiti už ribos, už tų raudonųjų linijų². Kitaip tariant, buvo galima mesti ne vieną iššūkį valdžiai, po to nurimti ir išvengti laisvės atėmimo. Kilo pavojus netekti darbo, bet kuo aukščiau žmogus buvo iškilęs, tuo mažesnė buvo tikimybė, kad jis

smarkiai nukentės. Vanda Zaborskaitė buvo išguita iš Vilniaus universiteto, bet ją priglaudė Pedagoginis institutas, jai buvo leidžiama spausdinti mokslo darbus.

Autoriai rašo, kad vienišų vilkų išūkiai nėra vienintelis būdas priešintis valdžiai. Lenkijos, Čekijos ir Vengrijos kitamaniai siūlė kitokią pasipriešinimo variantą, grindžiamą individų bendruomenės gebėjimu kurti alternatyvą totalitarinei tvarkai, o ne individo priešinimusi sistemai (p. 21). Čekų disidentas Vaclavas Benda ir vengras Elemeris Hankissas kvietė lygiagrečiai kurti oficialiai sistemai alternatyvią švietimo, ekonomikos ir kultūros sistemą, savotišką antrą visuomenę. Kitaip tariant, kurti ką nors panašaus į tą savaimią visuomenę, kurią nagrinėja Ramonaitė ir Kavaliauskaitė. Antrosios visuomenės idėja yra patraukli, bet kiek tai yra graži nepasiekiamą svajonę, o kiek – įgyvendintinas tikslas? Net Čekijoje, kurios inteligentai buvo gerokai drąsesni už Lietuvos, savaimios visuomenės kūrimas vyko vangiai, gal ir dėl to, kad po Prahos pavasario radikaliai apsivalę komunistai savo šalį valdė griežčiau negu Kremlius gerontokratija. Gal tik Lenkijoje buvo matyti šios visuomenės daigų.

Kai kuriose srityse, pavyzdžiui, roko ar jaunimo pasaulyje, tokia antroji visuomenė gali kurtis spontaniškai, bet kitose srityse individualūs maištininkai yra būtini, be jų nebus išjudėta iš mirties taško. Jaunimas gali susiburti ir klausytis muzikos, nesulaukęs valdžios priekaištų. Bet savilaidos straipsniai patys nepasirašo ir neišsispausdina, kažkas turi dalyti alternatyvius leidinius, suorganizuoti alternatyvias mokyklas ir ten skaityti paskaitas. Gyvybingesnės, daugiasluoksnės savaimios visuomenės nesukursi be disidentų, rezistentų ar kitų rizikuoti pasiryžusių individų ir juos palaikančių platesnių sluoksnių. Alternatyvi visuomenė nėra alternatyva disidentams.

Mano anksčiau siūlytoji minimalistinė tezės interpretacija, kad savaimi visuomenė buvo tik prielaida ar būtina sąlyga Sąjūdžio atsiradimui, tik iš dalies atspindi autorių savaimios visuomenės supratimą. Manychiau, kad jos linkusios savaimiai visuomenei suteikti gerokai svaresnį vaidmenį antrajame tautos atgimime. Jų supratimu, ši visuomenė buvusi ne vien prielaida ar būtina sąlyga, bet ir įvykių demiurgas, varomoji jėga, kuri ne tik atnešė malkas laužui, bet ir įžiebė liepsną. Tokį vaidmenį atliekanti visuomenė negali būti perdėm plokščia, jai reikia ir „gelmės“.

Kaip jau minėjau, autorių atribojimas nuo ankstesnių aiškinimų nėra absoliutus, nes reikia paaiškinti, kaip savaimios visuomenės noras gyventi savaip ir pokyčių troškimas peraugo į nepriklausomybės siekį. Daugelis savaimios visuomenės elementų gali būti politiškai ar tautiškai neutralūs ir neįpareigojantys. Roko mėgėjai gal sudarė gausiausių savaimios visuomenės dalių, bet rokas yra universalus ar bent jau pretenduoja į visuotinumą. Autoritarinėje santvarkoje žavėjimusi Vakarų popkultūra buvo atsiribojama nuo oficialiosios ideologijos plačiąja prasme, bet atsiribojimo neskatinė tautiniai motyvai. Pirmaisiais pokario metais, dar valdant Stalinui, vadinamieji *stiliagos* Rusijoje domėjosi Vakarų muzika, ypač džiazu. Šiuos vakarietiškos muzikos mėgėjus reikėtų priskirti prie tuometinės savaimios visuomenės, bet jų susižavėjimas džiazu ir Vakaraus neturėjo tautinio atspalvio. Sovietmečiu dainų ir šokių šventės, kaip ir etnografijos muziejai ar institutai, buvo sudėtinė dalis valdžiai priimtino ir jos skatinamo depolitizuoto etnokultūriškumo, kuris klestėjo net romiausiose respublikose ir kuris puikiai derėjo su denacionalizuoto sovietinio žmogaus kūrimu. Bet ne visi tenkinosi ansamblio „Lietuva“ ir panašių grupių siūlomu kiču, o keliavo į Dzūkijos kaimus rinkti senovinių sutartinių, mėgino kuo tiksliau

atkurti Joninių ir kitas tradicijas. Tegu patys etnokultūrininkai aiškinasi savo santykius, kiek vieni nuo kitų skyrėsi, kaip ir kuo skyrėsi sovietinė nuo ramuviškos kraštotyros, sovietinis turizmas nuo žygeivystės, ir ką tie skirtumai reiškė. Net patys ramuviečiai skirtingai suprato savo siekius. Vieni tvirtino, kad jie nesiekė „kurti prieš sistemą nukreiptą organizaciją“ (p. 46), kiti galvoja kitaip. Bet pažymėtina, kad stengiantis atskirti vienus nuo kitų, pasikliaujama tautiškumo atspalvį turinčiais kriterijais, net kai tai daroma pabrėžiant „autentiškumą“.

Ieškant Sąjūdžio ištakų, sunku apsieiti be tautinių poteksčių paieškų, nes reikia paaiškinti ne tik savaimios visuomenės egzistavimą ir jos pobūdį, bet ir jos posūkį į politiką bei nepriklausomybės siekimą. Negana parodyti, kad Sąjūdis buvo masinis reiškinys ir kad savaimi visuomenė gebėjo sutelkti šimtus tūkstančių žmonių į mitingus ir įvairias akcijas. Dar reikia paaiškinti, kodėl tie mitingai pirmiausia buvo politiniai ir tautiniai, o mobilizacija masinė ir tautinė. Būta sąveikos tarp masiškumo ir tautiškumo³. Vos pastebimos ir politiškai inertiškos savaimios visuomenės transformacija į žadą atimantį politinį judėjimą negalima laikyti natūralia, beveik užprogramuota šios visuomenės vystymosi stadija. Tai yra aiškinimo besišaukiantis reiškinys. Tautinių elementų proveržis verčia ieškoti ankstesnių ar naujai besikuriančių nacionalizmo židinių.

Lietuvoje būta disidentų, rezistentų ir kitamanių. Ir nemažai. Lietuvoje buvo spausdinama daugiau pogrindžio leidinių, skaičiuojant vienam gyventojui, negu bet kurioje kitoje sovietinėje respublikoje. Dešimtys tūkstančių žmonių pasirašė valdžiai siunčiamus pareiškimus, dažniausiai protestuojančius prieš Katalikų Bažnyčios teisių suvaržymus ir tikinčiųjų persekiojimus. Platesniam disidentiniam judėjimui buvo tinkamas užnugaris, kuris bent iš dalies būtų palaikęs maištaujančius inteligentus, jei tokių būtų atsiradę. Savaimios visuomenės tinklų dauguma sąmoningai vengė disidentų, laikėsi atokiau.

Ramonaitė rašo, kad buvo kuriama paralelinė visuomenė (p. 56), kurios labiausiai išsivysčiusios institucijos buvo alternatyvi švietimo sistema ir alternatyvi viešoji erdvė. Minima „pogrindinė knygų leidyba“, bet kiek ir kokiais tiražais buvo leidžiamos knygos ir kokio turinio (ar jos buvo labiausiai religinės)? KGB konfiskuodavo rastus pogrindžio leidinius, bet nesulaikydavo jų laikusiųjų. Nors mažai kuo buvo rizikuojama, kiek žmonių ir kokie skaitydavo tuos leidinius? Teigiama, kad „švietimo sistema buvo plėtojama visų pirma savišvietos principu“, bet ar tikslu tada kalbėti apie sistemą ir institucijas, o ne individų pastangas. Tarkime, kad egzistavo Strazdelio universitetas. Kiek jį baigė, kas jame dėstė? Nenoriu nuvertinti savišvietos ir drąsuolių, kurie spausdino ir platino savilaidą, bet vargu ar jų veiklą galima laikyti paralelinės visuomenės ir alternatyvios švietimo sistemos išraiška.

Panašios pastabos galioja alternatyviajai viešajai erdvei. Reikia didžiulis pogrindžio spauda. *Kronikos* gebėjimas atlaikyti kratas, areštus, kalėjimo bausmes įkvepia. Bet ar *Kronika* ir kiti pogrindžio leidiniai „suteikė tribūną... laisvai necenzūruotai kūrybai“, jei beveik niekas, bent iš inteligentijos, nesinaudojo ta tribūna. Išgauti straipsnių iš žinomesnių intelektualų buvo neįmanoma. Prašomi jie atsisakydavo teigdami, kad braižas ir rašymo stilius juos išduotų. Kokiu pagrindu tvirtinama, kad pogrindžio spauda „gebėjo veiksmingai pralaužti režimo propagandos monopolį“? Užsienyje gal taip ir buvo, nes Lietuva besidomintiems specialistams pogrindžio spauda ir jos

vertimai buvo prieinami, bet tikrai ne Lietuvoje. Pogrindžio literatūra nebuvo tokios apimties, kad būtų galima rimtai kalbėti apie alternatyvią viešąją erdvę ar režimo monopolijos įveikimą.

Rašoma apie katalikų pogrindžio ir etnokultūrinio sąjūdžio simbiozę, teigiama, kad kai kurie Eucharistijos bičiuliai (EB) bendravo su žygeiviais, jautė bendrumą. Neabejoju, kad EB ir kiti nelegalia veikla užsiimantys žmonės jaučiau jautėsi etnokultūrininkų, o ne komjaunimo renginuose. Būta tokių žmonių kaip Patackas, dalyvavusių abiejų veikloje, bet ar jis buvo išimtis ar norma? Ar ryšys tarp katalikų pogrindžio ir etnokultūrininkų buvo abipusis? Antai kiek etnokultūrininkų palaikė Bažnyčią, kiek jų ir apskritai savaimios visuomenės atstovų pasirašė katalikų organizuojamus tikinčiųjų teises ginančius pareiškimus? Abejoju, kad galima kalbėti apie kokią nors simbiozę, ir tikrai ne apie „dviejų lygmenų struktūrą“ (p. 54, 413), jungiančią pogrindį – savilaidos tinklus, EB, buvusių politinių kalinių mokyklas – su viršutiniu lygmeniu, kuri sudarė kraštotyros ir žygeivių klubai. Nelabai įtikinamai skamba teiginys, kad etnokultūrininkai pogrindininkams „suteikė platesnę erdvę veikti ir gyventi normalų gyvenimą, išvadavo nuo izoliacijos“, nes tikinčiųjų bendruomenė veikiausiai buvo platesnė ir gausesnė negu žygeivių (juk ne kiekvienas etnokultūrininkas buvo radikaliau nusiteikęs žygeivis). Pogrindis iš esmės liko katalikų, viršutinis lygmuo etnokultūrininkų sfera.

Manau, kad dviejų lygmenų struktūros nebūta, jei struktūros buvimui nepakanka atsitiktinių ryšių ir susitikimų, o reikia tvirtesnio, pastovesnio pagrindo. Bet tarkime, kad struktūrai būti pakanka proginių ryšių tarp didesnio skaičiaus abiejų lygmenų atstovų arba pastovesnių ryšių tarp mažesnio skaičiaus. Tuo atveju gal būtų tiksliau kalbėti ne apie dviejų, o apie trijų lygmenų struktūrą. Savaimi visuomenė turėjo ryšių ne tik su katalikų ir nacionalistų pogrindžiais, bet ir su KGB bei kitomis represinėmis jėgomis. Nežinau, kiek įtakingesnių savaimios visuomenės narių buvo susiję su KGB ir jai talkino. Bet nenustebčiau, jei savaimi visuomenė, iškyrus roko mėgėjus ir žaliuosius, proporcingai turėjo tiek pat ar daugiau kontaktų su saugumu, kiek su disidentais ar juodaskverniais katalikais. Net mažame pažangiųjų filosofų ratelyje būta užverbuotų asmenų.

Pabrėžiant ryšius su katalikų pogrindininkais, siekiama suteikti rezistencinį atspalvį, taigi ir gelmę etnokultūrininkams ir savaimiai visuomenei apskritai. Šių ryšių pabrėžimas, kaip ir „autentiškumo“ bei tautiškumo paieškos leidžia manyti, kad patys autoriai supranta, jog kai kuriems savaimios visuomenės tinklams reikia priskirti ypatingesnę vaidmenį, norint paaiškinti, kaip troškimas gyventi savaip įgyja viską nustelbiantį politinį elementą.

Tinklų analizė nėra naujas reiškinys. Prieš 70–80 metų ja pasiklovė anglų istorikai, pavyzdžiui, Lewisas Namieras ir Ronaldas Syme'as, kurių klasikinis veikalas *The Roman Revolution* visiems laikams pakeitė perėjimo nuo respublikos į imperiją supratimą. Tada ši ryšių analizė buvo vadinama prozopografija. Nesu kompetentingas vertinti skirtumus tarp prozopografijos ir modernios tinklaveikos teorijos. Bet norint geriau suprasti Sąjūdžio ištakas, manau, kad reikėtų plokščiau visos visuomenės analizę papildyti detalesniu, gilesniu, diachroniniu kai kurių grupių nagrinėjimu. Reikėtų ištirti, kiek būsimų Sąjūdžio veikėjų, ypač jaunesnių, bendravo ir buvo veikiami tokių ratelių, kuriems priklausė Vanda Zaborskaitė, Meilė Lukšienė ir kiti Nepriklausomoje

Lietuvoje išaugę ir jos dvasią įsisąmoninę inteligentai. Net svarbiau ištirti aktyvesnių veikėjų šeimyninius ryšius, nustatyti, kiek jų yra kilę iš tremtinių, Nepriklausomos Lietuvos karininkų ir valdininkų šeimų, taigi kiek iš jų augo aplinkose, kuriose sąmoningai buvo ugdoma patriotine dvasia, puoselėjama nepriklausomybės atgavimo viltis ir kuriose buvo stengiamasi perduoti šį idėjų ir idealų kraitį jaunesnėms kartoms. Būtų įdomu žinoti, koks procentas svarbesnių Sąjūdžio veikėjų buvo tokių šeimų vaikai. Kiekvienu atveju reikia žiūrėti ne tik kas su kuo bendravo 1970 ar 1986 m., bet ir į aplinką, kurioje žmonės išaugo ir įgijo pamatines vertybes. Spėčiau, kad tautiškumą ugdančių ratelių nebuvo itin daug, bet jų įnašas suteikiant tautinį atspalvį išsūkiui sovietiniam gyvenimo būdui buvo reikšmingas. Ir jei idėjos svarbios, tai disproporcinį vaidmenį atliko ir disidentai, pirmieji atkakliai kėlę nepriklausomybės atgavimo viltį.

Autorių aiškinimuose justis vidinė įtampa. Tinklaveikos teorija daug reikšmės skiria tinklų tirštumui ir tankumui, o savaimios visuomenės samprata yra pakankamai plati, kad galėtų aprėpti visus nesisteminius tinklus. Tačiau ilgainiui reikia išaiškinti visuomenės politizaciją, o ne vien aptarti įvairius jos elementus. Politizavimosi procese ne visi tinklai suvaidino vienodai reikšmingą vaidmenį. Filosofai, o ne roko mėgėjai, buvo renkami į Inicijatyvinę grupę ir ženkliai prisidėjo prie judėjimo vadovavimo. Neišvengiamai daugiau reikšmės skiriama kai kuriems tinklo elementams. Jaučiamas poreikis suteikti gelmės gana plokščiai savaimiai visuomenei. Bet ir stengiamasi nesureikšminti savaimios visuomenės pavainikio – disidentinio judėjimo tinklų, kurie formaliai laikomi savaimios visuomenės dalimi, bet kartais traktuojami lyg būtų už jos ribų. Bet jei atsisakoma skirti ypatingesnę vaidmenį pogrindžiui ir patriotiškesnėms inteligentų grupėms, jei laurai skiriami plačiau savaimiai visuomenei, autorių Sąjūdžio genezės supratimas ne tiek daug skiriasi nuo labiau tradicinio aiškinimo, nuo kurio jie stengėsi atsiriboti, būtent, kad Sąjūdis buvo tautos nacionalizmo išraiška. Vietoj teiginio, kad giliai patriotinė, komunizmo vos paveikta tauta išnaudojo pirmą pasitaikusią progą atsikratyti okupanto, peršama panaši mintis, jog didelę gyventojų dalį aprėpianti savaimi visuomenė ilgai brandintą atsiribojimą nuo valdžios pasukusi politinio išsivadavimo linkme.

Abi teorijos yra triumfalistinės ir glosto gyventojų savimeilę. Pagal vieną teoriją, dauguma lietuvių nesvyruodami liko ištikimi tautos ir tautinės valstybės idealui. Pagal kitą, savaimiai visuomenei priklausantys gyventojai nusigrėžė nuo autoritarinio režimo, tykiausiai griovė sovietinę santvarką ir prasiveržė į laisvę. Bet jei manai, kad tautinis-politinis momentas nebuvo iš anksto užprogramuotas ir neatsirado *ex nihilo*, o kažkas jį įpiršo iš dalies depolitizuotai savaimiai visuomenei, tai reikia stengtis identifikuoti šių minčių šauklius.

Sąjūdžio kūrimas, tinklai, atmintis

Tinklaveikos teorija, apie kurią turiu tik minimalų supratimą, skiria svarbų, jei ne lemiamą vaidmenį tinklų tirštumui ir tankumui. Kaip tik 1987–1988 m. atskiros savaimios visuomenės salos išsivystė į tankų audinį. Pasikliaudami žmonių atsiminimais pagrįsta tinklaveikos analize, autoriai teigia, kad iš hipotetinių visos Lietuvos savaimios visuomenės „lyderių“ (teorijoje šis žodis turi ypatingą reikšmę), 10 iš 36 buvo išrinkti į Sąjūdžio inicijatyvinę grupę, ir net 14 iš 36 hipotetinių lyderių Vilniaus sąrašė. Mano nuomone, tai tikrai įspūdingas rezultatas. Bet tai, kad į

iniciatyvinę grupę vis dėlto nepateko daugelis savaimios visuomenės aktyvistų, skatina autorius klausti: ar tai reiškia, kad savaimi visuomenė ir jos lyderiai nebuvo būtini Sąjūdžiui atsirasti? Nuodugniai, net pedantiškai ištyrę Iniciatyvinės grupės sudarymo aplinkybes, jie teigia, kad šeši asmenys su itin plačiais tinklinais ryšiais – Gudžinskas, Lapienis, Medalinskas, Skučas, Songaila, Vaišvila – surengė birželio 3 d. susirinkimą, kuris išrinko Sąjūdžio iniciatyvinę grupę, tad jie laikytini Sąjūdžio iniciatoriais. „Vis dėlto kaip tik jie tapo Sąjūdžio įkūrėjais ir nulėmė, iš kokių žmonių bus suformuota pirmoji Sąjūdžio vadovybė“ (p. 317). Kitur jie vadinami „tikraisiais iniciatoriais“ (p. 415). Šešetuko svarba pristatoma kaip tinklaveikos analizės galios patvirtinimas.

Tarkime, kad šešetukas turėjo svarbiausią vaidmenį, surengiant birželio 3 d. susirinkimą ir svarbų įnašą formuojant iniciatyvinę grupę, nors ne jiems vieniems kilo mintis kviesti kultūros grandus, iš dalies kaip perkūnsargius. Bet ar dėl to galime laikyti šešetuką Sąjūdžio įkūrėjais? Be birželio 3 d. susirinkimo Sąjūdžio ir išsivadimo istorija būtų kita (nors, ko gero, gana panaši). Bet iniciatyvinės grupės kaip tokios sudarymas dar nebuvo kūrimas tokio Sąjūdžio, koks jis tapo ir įėjo į istoriją. Sąjūdis negimė visiškai subrendęs, kai buvo sudaryta Iniciatyvinė grupė, bet pradėjo įgyti savo būsimą trajektoriją, kai jis pasuko neįprastu keliu, nesitenkino likti dar vienu Vilniaus inteligentų diskusijos būreliu, nepasidavė kompartijos spaudimui. Sąjūdžio bruožai pasireiškė greitai, bet autoriai pasiduoda anachronizmui ir teleologiniam aiškinimui, kai tvirtina, kad šešetukas į Iniciatyvinę grupę pakvietė ne bet ką, o „ieškota patikimų žmonių, kurie neišduos ir neiškreips Sąjūdžio tikslų“ (p. 415). Birželio 3 d. dar nebūta „Sąjūdžio tikslų“. Buvo tik neaiškūs lūkesčiai, dar nesusieti su nepriklausomybės atgavimo viltimi. Apie tikslus, kuriuos dabar siejame su Sąjūdžiu, buvo galima kalbėti tik vėliau. Praėjo daugiau negu 50 metų nuo 1932 m. spalio 18 d., kai Landsbergiams gimė sūnus, iki kol buvo galima tvirtinti, kad tą dieną gimė vienas Sąjūdžio vadovų, Atkuriamojo Seimo pirmininkas.

Tinklų tirštumo analizė leidžia identifikuoti plačius ryšius palaikančius „veikėjus“, tuos, kurie geba geriausiai atlikti organizacinius darbus, rengti susirinkimus, telkti žmones ir t. t. Šių žmonių identifikavimas galbūt yra tinklaveikos analizės viršūnė, bet tai atskleidžia ir jos ribotumą. Kaip minėta, ne visi tinklai yra lygūs. Vienokio profilio individai geba suburti žmones, kitokio profilio žmonės nustato organizacijos strategiją, programą ir idėjinį turinį. Tad nestebina, kad į iniciatyvinę grupę nepateko popmuzikos atstovų, išskyrus Algirdą Kaušpėdą.

Knygos pabaigoje dviejose pastraipose minimas 1987 m. rugpjūčio 23 d. mitingas prie Adomo Mickevičiaus paminklo, kuris pralaužė ledus masiniam protestui. Jį rengė ir jame dalyvavo pagrindininkai, atvirai kovoję už laisvę su imperija, o ne politiškai neutraliesni savaimios visuomenės atstovai. Žmogus, daugiausia sukvietęs į mitingą – Nijolė Sadūnaitė – knygoje minimas vieną kartą. Autoriai teisingai nurodo mitingo reikšmę – jis parodė, kad viešas politinis protestas nebereikia beveik automatiško arešto, ir tai padrąsino kitus veikti ryžtingiau. Galima pridurti, kad siekiant užkirsti kelią panašiam mitingui vasario 16 d., beveik visoje šalyje buvo įvesta kone karo padėtis, saugumas sulaukė kai kuriuos disidentus, Vilniuje ir kai kuriuose kituose miestuose buvo suorganizuoti mitingai, kuriuose JAV prezidentas Ronaldas Reaganas buvo smerkiamas, tarp kita ko, už „klaidingą istorijos aiškinimą“. Valdžios nervingumas buvo akivaizdus visiems. Dera prisiminti, nors tai ir seniai ištyrinėta, kad Lietuvos laisvės lygos (LLL) minėjime Katedros aikštėje, skirtame birželio trėmimams

paminėti, buvęs partizanas Leonas Laurinskas pirmasis iškėlė trispalvę, ir kad LKP pirmasis sekretorius Rimgaudas Songaila buvo pašalintas iš pareigų ir pakeistas Algirdu Brazausko didele dalimi dėl to, kad per vadinamąjį „bananų balių“ policija žiauriai išvaikė LLL mitingą antrajam slaptam Molotovo-Ribbentropo protokolui paminėti. Šie įvykiai reikšmingai paveikė tolesnę vadavimosi eigą.

Pagrindinis knygos duomenų šaltinis – pokalbiai su dalyviais (p. 26). Bet reikia klausti, kiek šie atsiminimai yra patikimi, ypač apie įvykius prieš 20 ar net 40 metų. Akivaizdus žmonių polinkis save pervertinti, vaizduotis reikšmingesniu, išvalgesniu, drąsesniu. Žmogaus saviapgaulės ir savęs pervertinimo gebėjimai yra beveik neriboti. Antai 94% profesorių mano, kad jie geriau dirba negu dauguma kolegų, nors tik 50% + 1 tai daro. 1944–1945 m. Prancūzijoje ir kitose Vakarų Europos šalyse daugelis žmonių vaizdavosi buvę rezistentais, nors per okupaciją laikėsi pasyviai ir prisitaikė prie esamos padėties. Filosofas Jeanas Paulis Sartre’as, vėliau apsigaubęs rezistentu skraiste, statė savo dramą įvairiuose teatruose. Po karo jo apologetikai rašė, kad jis žaidė subtiliai pavojingą žaidimą, praktikavo „atvirą slaptumą“. Ilgainiui įvairūs nutylėjimai, kolaboravimo apimtys neigimas, tiesą aplenkiantys pasakojimai žlugo, ir po 25–40 metų prancūzai buvo priversti pažvelgti tiesai į akis.

Laikas veikia atmintį, ypač nuolat minimų istorinių įvykių. 1944 m. iš Starachovicų lagerio žydai buvo išsiųsti į Osvencimą. Kadangi buvo siunčiami iš lagerio į lagerį, tai nebuvo vadinamosios atrankos geležinkelio rampoje, tad nemaža dalis jų liko gyvi ir ilgainiui buvo išvaduoti. Vis dėlto net 33 iš jų vėliau pasakojo, kad pergyveno atranką, nemažai, – kad atranką vykdė pats Mengele⁴. Nebūtų įvykių įsivaizdavimas primena, kaip knygos, filmai, viešos diskusijos veikia žmonių atmintį, kaip susipina tikri ir įsivaizduojami pergyvenimai. Panašūs procesai veikia ir Sąjūdžio laikų atsiminimus. Nuotaikos, kurios vyravo 1989 m., yra perkeliamos į 1986 m. ar net ankstesnius metus, taip sukuriant tęstinumo įvaizdį, nors būta dramatiškų posūkių ar lūžių. Kaip pavyzdį paminėsiu tuo metu jauną istoriką Gediminą Rudį, kuris pasakė puikią, įsimintiną kalbą apie Ribbentropo-Molotovo paktą 1988 m. minėjime Vingio parke. Šiek tiek nustebau, pavartęs serijos *Jaunųjų istorikų darbai* sąsiuvinius ir pastebėjęs, kad Rudis buvo komjaunimo istorijos ekspertas. Nelengva suderinti tą paskaitą su profesine specialybe, suprasti, kaip iš viso buvo galima pasirinkti sritį, kur atsakymai aiškūs, o tiesos – vos kvapelis. Neabejoju jo nuoširdumu didžiajame mitinge. Neabejoju, kad Rudis buvo savaimios visuomenės narys 1986 m., taip pat ir 1988 m., nors tada jo mąstysena veikiausiai buvo smarkiai pakitusi. kažkas panašaus galioja kitiems naujųjų laikų, taigi okupacijos ir kompartijos, istorikams. Kiek istorikų rinko medžiagą apie banditus, o paskelbė straipsnius apie laisvės kovas? Ir kiek jų dabar viešai ar net sau pripažintų, kad jie tai darė? Dalyvių atsiminimus, kaip ir visus dokumentus, reikia vertinti atsargiai.

Nežinia, ką apie save gali pripasakoti gerai galvojantis žmogus. Vaizduodamasis svarbių ir įtakingų žmonių draugu ir kolega, jis gali proginius atsitiktinius susitikimus sureikšminti ir paversti pastoviais. Čia kuriamas tinklas, gal net „centras“, kuris labiausiai egzistavo pasakotojo vaizduotėje ir mintyse. Kitais atvejais realiai egzistavusi grupė, kuri nemetė jokių iššūkių valdžiai ir netelkė nepaklusniųjų, pristatoma kaip dvasinio pasipriešinimo židinys. Be to, būta jaunų žmonių, turėjusių nepaprastai daug ryšių, lyg ir visur buvusių. Bet dėl to jais dažnai nebuvo pasitikima, kartais jie buvo laikomi provokatoriais, tad minimas ryšys buvo, bet jis neturėjo

poveikio, nejungė, nes viena pusė nepasitikėjo kita.

Teorija daug reikšmės skiria tinklų persipynimui. Ieškant atitinkamų pavyzdžių, kartais persistengiama. Rašoma, kad „sostinės hipiškos senamiesčio dvasios išaugintas *Sietynas* ieškojo ryšių su katalikiškąja *Pastoge*, o šios leidėjai bendravo su pagoniškaisiais ramuviečiais ir su krišnaitais“ (p. 414). Bet Liudvikas Jakimavičius buvo vienintelis *Sietyno* leidėjas ir redaktorius, bendravęs su Vilniaus hipiais, o *Pastogės* Patackas buvo gana unikalus atvejis. Apie Iniciatyvinės grupės narį Saulių Pečiulį rašoma, kad jis grojo grupėje „Rampeda“, tad jį iš dalies galima priskirti prie jaunimo muzikos pasaulio terpės (p. 300). Tik vėliau paminėta, kad jis turbūt į grupę pateko dėl didelio dėmesio susilaukusių straipsnių. Iš tiesų Pečiulis buvo pirmasis, kuris viešojoje žiniasklaidoje minėjo trėmimus ir kitus stalinizmo nusikaltimus, ir tai darė beveik tuo pat metu, kai Arvydas Juozaitis perskaitė savo išgarsėjusį pranešimą Dailininkų sąjungoje. Esama ir kitų diskutotinių pavyzdžių. Esu skeptiškas, kiek „legendinė“ „Neringos“ kavinė gali būti savaimios visuomenės centras. Gal ten vyko įdomios diskusijos, bet ar to gana? Panašių abejonių kyla dėl Rumšiškių seminaro ir Strazdelio universiteto. Darius Kuolys kitaip negu pateikiama knygoje prisimena *Lietuvos pionieraus* vaidmenį, nors Vytautas V. Landsbergis vėliau autoriams paminėjo, kad Kuolio ryšiai su redakcija buvo proginiai, tad jis nedalyvavo daugelyje diskusijų. Atsiminimai nevisada sutampa, bet nesutapimų nereikėtų sureikšminti.

Ne mažiau svarbus yra pašnekovų atrankos klausimas. Autoriai dirbo tikrai stachanovietiškai, pakalbino precedento neturintį dalyvių skaičių. Stengtasi padaryti interviu su visais gyvais Sąjūdžio iniciatyvinės grupės nariais, kitais įtakingais veikėjais. Kalbėta su trimis šimtais žmonių, tyrimo matricą sudarė 1699 individų. Bet pažvelgus į apklaustų žmonių sąrašą, matyti, kad nekalbėta su Vidu Abraičiu, Vytautu Bogušiu, Jonu Boruta, Birute Burauskaite, Jonu Juškaičiu, Petru Kimbriu, Nijole Sadūnaite, Antanu Terlecku, Juozu Tumeliu – apskritai su katalikais pagrindininkais ir rezistentais bei su valdžios nemalonėn patekusiais intelektualais, taip patvirtinant, kad, nepaisant kai kurių reveransų, knygoje jie laikomi nereikšmingais savaimios visuomenės nariais.

Knyga pristato pergalę pasiekusių istoriją. Patekusieji į tai, ką galime vadinti Sąjūdžio 50-uku, yra apklausinėjami, tad ir jų draugai bei pažįstami. Šie pasakojimai ir prisiminimai sudaro centrinę duomenų ašį, jais patvirtinimas jų ir su jais susietų tikrų ar menamų centrų bei tinklų vaidmuo. Iniciatyvinės grupės narių sudėtis galėjo būti kita, tuo atveju būtų kalbama su kitais žmonėmis, atrasti skirtingi tinklai. Nežinau, kiek kita perspektyva pakeistų bendrą vaizdą, bet verta pagalvoti.

Dar kelios pastabos. Autoriai rašo, kad norint paaiškinti skirtumą tarp Kauno radikalumo ir Vilniaus santūrumo, reikia pažvelgti, iš kurių tinklų yra kilę aktyvistai – Kaune labiau iš pagrindžio, Vilniuje iš kultūrinių akademinų sluoksnių. Mažai kas laimėta sakant, kad „Kauno Sąjūdžio pagrindas buvo protoopoziciniai socialiniai tinklai“ (p. 343). Juk tai tas pats kaip tvirtinti, kad Kaune buvo daugiau disidentų. Lieka neatsakytas esminis klausimas – kodėl Kaune daugiau disidentų, o Vilniuje akademikų. Be to, pats teiginys gal nėra visiškai tikslus. Nemažai Kauno Sąjūdžio radikalių vadovų, pavyzdžiui, Rolandas Paulauskas ir Algimantas Norvilas, nebuvo susiję su pagrindžiu.

Norėtusi žinoti, kiek savaimi visuomenė buvo jaunimo reiškiny? Kokį vaidmenį suvaidino natūralus, bet laikui bėgant išblėstantis jaunimo maištavimas? Roko mėgėjai, žalieji, žygeiviai – tai jaunimo terpės. Net nacių Vokietijoje buvo svingerių, o vadinamieji *Edelweisspiraten* sukūrė savo subkultūrą, kurios valdžia negebėjo palaužti, nors ir ne vieną jaunuolį nuteisė myriop. Ar žmonės nuosekliau ir ilgai gyvendavo savaip, atsiribodami nuo oficialiųjų struktūrų, ar tai buvo laikinas reiškinys, susijęs tik su jaunyste? Ryšiai gal išlikdavo, bet ar jie reikšdavo tą patį? Ar 1970 m. žygeivis arba rokeris, tapęs rajono sekretoriumi ar kolūkio direktoriumi, sentimentaliai prisimindamas savo jaunystę, gal net ilgus plaukus susukęs į kasele, tebuvo vienas nepaklusniųjų?⁵

Sąjūdžio ištakų beieškant yra rimtas, dėmesio vertas mokslinis darbas. Autoriai sugebėjo detalai ir įtaigiai apibūdinti vėlyvojo sovietmečio Lietuvos visuomenę, parodė, kad ji buvo gerokai įvairesnė ir įdomesnė negu paprastai vaizduojama. Tai sektinas politinės sociologijos pavyzdys. Bet mažiau sekėsi išaiškinti Sąjūdžio atsiradimą. Taip, jis kilo iš savaimios visuomenės, bet kitaip ir negalėjo būti, nes tai buvo ta visuomenė, kurią turėjome. Bent man lieka mįslė, kaip politiškai pasyvi, net depolitizuota visuomenė taip greitai pakeitė savo nuostatas, kokie veiksniai labiausiai lėmė šią transformaciją. Savaimi visuomenė buvo labiau fonas, o ne veiksnys. □

¹ Sheila Fitzpatrick, *Everyday Stalinism*, Oxford: Oxford University Press, 1999; Sarah Davies, „'Us Against Them': Social Identities in Soviet Russia“, in: *Russian Review*, 1997, t. 56, Nr. 1.

² Iš 1994 m. *Naujajame Židinyje-Aiduose* išspausdinto pokalbio, kuris perspausdintas jo knygoje *Pastogės Lietuva*, Vilnius: Aidai, 2011, p. 21-28.

³ Jie vienas kitą skatino ir palaikė. Mitingai ugdė patriotizmą, patriotiškiau nusiteikę žmonės labiau lankė Sąjūdžio renginius ir juos palikdavo dar labiau užsidegę.

⁴ Christopher Browning, *Remembering Survival: Inside a Nazi Slave-Labor Camp*, New York-London: W. W. Norton & Company, 2010, p. 233-238.

⁵ Per knygos svarstymą Lietuvių katalikų mokslo akademijoje Algirdas Patackas pasakė, kad nė vienas žygeivis nei tapo kolūkio pirmininku, nei susuko plaukus į kasele. Apskritai jis gerokai atlaidžiau negu savo knygoje surinktuose tekstuose vertino inteligentų laikyseną ir jų nenorą ar baimę konfrontuoti valdžiai.